

**PÕHJAKAARE NIMETUS
JOHANNES GUTSLAFFIL
JA HEINRICH GÖSEKENIL**
*Paiwata põhl või pehwa pohl?*¹

SZILÁRD TÓTH

Annotatsioon. Gösekeni grammatikas (1660) esinev, muu hulgas ka Saareste mõistelises sõnaraamatus tsiteeritud, kuid seni kriitilise vaatluse alla võtmata põhjakaare nimetus *pehwa pohl* osutub semantiliselt motiveerimatuks, sest põhjakaart väljendatakse tüüpiliselt päikese puudumisega, mitte aga selle olemasoluga. Õigeks tuleb pidada Gutsloffi grammatika (1648) väljendit *Paiwata põhl*, mis ilmselt on küll olnud Gösekeni allikaks, võis aga Gösekenil trükki sattuda vigaselt, ilma abessiivi lõputa. Nii Gutsloffi väljendi õigsust kui ka Gösekeni väljendi vigasust toetavad eesti ja soome murrete andmed.

Võtmesõnad: vana kirjakeel, etümoloogia, semantiline motivatsioon

Andrus Saareste leksikograafilises suurteoses tuleb ette üks kummaline väljend, mille õigsuses – vähemalt allakirjutanu teada – pole seni kaheldud. Nimelt leiame mõistelises sõnaraamatus (1958: 615) 'põhja' kui ilmakaare nimetuste seas sõnaühendi *pehwa pohl*, mis pärineb Heinrich Gösekeni grammatikast (1660: 311). Seda tsiteerib ka Erzsébet Beőthy oma soomeugri keelte ilmakaarte nimetusi käsitlevas monograafias (Beőthy 1967: 124). Ei Saareste ega Beőthy ei sea selle nimetuse õigsust kahtluse alla, vaatamata asjaolule, et väljend tundub nii semantiliselt kui ka oma ühehordse esinemuse tõttu ülimalt küsitavana. Beőthy oletuse järgi võis olla meie väljendi alapärane tähendus 'päikese pool'.

Eeskätt vaatleme väljendi semantikat. Põhi kui ilmakaar assotsieerub meie poolkeral ööga, päikese puudumise, pimeduse ja külmaga. Nagu Helmi Neetar (1991: 657) kirjutab: „Põhi on ainus ilmakaar, kuhu päike ei jõua oma taevasel ringkäigul. Valguse ja soojuse, seega ka elu puudu-

¹ Artikli viimistlemisel aitasid kaasa Helmi Neetar, Tiit-Rein Viitso, Külli Habicht ja Reet Klettenberg. Tänu nendele!

mine on ilmselt aluseks sekundaarnimetustele, mis hõlmavad laiemat ala (põhjakaart): Lei *talvõ puul*; Lut *tühä* ('tühja') *puul* (...); külm puul ('külm pool').” Nende andmete paralleele leiame ka ungari murretest: nt *télioldal* 'talve pool' ja *hidegódal* 'külm pool' (Beóthy 1967: 15). Käesoleva Leivu väljendi vasteks (ehk eeskujuks) on läti murdesõna *ziēmspus* (Ådamsons, Kagaine 2000: 543) ehk sõnasõnaliselt 'talve pool'. Põhjakaare udmurdi-keelne nimetus *ujpal* on sõnasõnaliselt 'ööpool', kusjuures liitsõna teine osis on eesti sõna *pool* etümoloogiline vaste. Saksa *Mitternacht*, mille tähenduseks on kirjakeeles 'südaöö', olevat esinenud vanemas ja murde-keeles ka põhjakaare tähenduses (EWU 1993: 336).

Ungari kirjakeelne sõna *észak* etümologiseeritakse sõnadest *éj* 'öö' ja *szak* 'osa', mis võib olla otsetõlge turgi keeltest (EWU 1993: 336). Kui see nii on, siis on ka udmurdi näite puhul sama võimalus olemas, sest udmurdi keel on ungari keelega sarnaselt väga tugevasti mõjutatud turgi keelte poolt. Nende lekseemide puhul – nagu meie Leivu–läti näites – on areaalsete kontaktide kõrval niisama tähtis semantiline motiveeritus, raske oleks otsustada, kumb on olulisem, ehk mõjuvad mõlemad faktorid.

Mainitagu, et ülal käsitletud ungari sõna *észak* on dokumenteeritud vanas ungari kirjakeeles kummalisel moel muu hulgas tähendusega 'lõuna', mille võimalikuks seletuseks peetakse seda, et põhjatuul võiks olla mitte ainult põhjast puhuv, vaid ka lõuna poolt põhja poole puhuv tuul (EWU 1993: 336).

Ei tundu siiski loogiline, miks viitab Gösekeni põhjakaare nimetus just päikese olemasolule, kui peaks viitama vastupidi selle puudumisele. Hiiumaalt leiame isegi tarindi *päävane pool* mitte 'põhja', vaid nimelt 'lõuna' tähenduses (Neetar 1991: 657).

Seepärast osutub semantilisel väga õigustatuks 12 aastat enne Gösekeni keeleõpetust ilmunud Urvaste pastori Johannes Gutsloffi grammatikas esinev põhjakaare nimetus *Paiwata põhl* 'Norden' (Gutsloff 1998 [1648]: 229), mis on just nagu Gösekeni väljendi antonüüm. Üllataval moel pole seda ei Saareste ega Beóthy oma tööde koostamisel arvesse võtnud, võimalik et selle harulduse või hoopis nende poolt arvatava lõunaestilisuse tõttu.

Järgmiste sajandite keelemälestistes need sõnakujud puuduvad, esineb aga tänapäeval tuntud *põhi*: Anton Thor Helle grammatika sõnaraamatuosas (1732: 160) *pohja-ma*, Vestringi sõnaraamatus (1998: 185) *Pohja-ma*, Hupeli grammatika sõnaraamatuosa esimeses trükis (1780:

438) 'Norden' *pohja ma.* r.d. *pohhi d.* 'gegen Norden' *pohja pole.* r.d. 'von Norden' *pohja polest* r.d., selle teises trükis (1818: 493) *pohhi, pohja ma.* r.d. Tänapäeva murrete kohta saab väita sedasama: „Peaaegu kogu keelelal on ainunimetuseks *põhi* (variandid *põhe, põhi, pohi, pohja*)”, tõdeb Neetar (1991: 656).

Nii Gutsloffi kui ka Gösekeni andmed paistavad olevat *hápax legómena*², kuna nad esinevad ühe korra ja me ei leia – või vähemalt nende ridade kirjutaja ei leidnud – nendele andmetele paralleele ei teistest keelemälestistest ega hilisemast rahvakeelest. Seega võiks arvata, et need sõnaühendid on sakslastest keelemeeste väljamõeldised, nagu mõnede eesti vana kirjakeele andmete puhul teinekord ilma põhjuseta on arvatud. Peab aga arvesse võtma seda, et me ei saa tänapäeva (või pigem: eilse päeva) eesti murrete andmeid (või hoopis selliste andmete puudumist) automaatselt projitseerida mingile vanemale keelekujule, muuhulgas ka 17. sajandi eesti keelele: see, et mingit nähtust tänapäeval ei esine (või meie leksikograafiliste allikate koostamisel ei esinenud), ei pruugi tähendada seda, et ka 17. sajandil ei ole seda olnud.

Gutsloffi ja Gösekeni andmete vahel on siiski üks väga oluline erinevus: Gösekeni fikseeritud põhjakaare nimetus ei ole semantiliselt motiveeritud, Gutsloffi oma aga on.

Gutsloffi *Paiwata põhl* seisab aga ikkagi oma üksinduses – vähemalt eesti keelelal. Peale semantiliste paralleelide annavad paljude nähtuste seletamisel usaldusväärset tõendusmaterjali ka eesti keele lähisugulaskeeled. Niiviisi esinevad Gutsloffi väljendi (osalised) paralleelid Soome murretes: *päivätön pohja, päivätön pohjoinen* (Beóthy 1967: 57, Neetar 2000: 90, Tuomi 2005: 10) 'päikeseta põhi' ja *päivätön Lappi* (Beóthy 1967: 64), 'päikeseta põhi' (sõna-sõnalt: 'päikeseta Lapimaa'). Lõuna tähenduses kohtame aga soome murretes *päivä* (Atlas 2004: 354, 358) ehk eesti keeli 'päike, päev' ning nimelt *päiväpuoli* (Beóthy 1967: 79), mis harmoneeruvad hästi ülaltoodud Hiiumaa väljendiga *päävane pool*, on aga headeks vastuargumentideks Gösekeni sõna semantika õigsusele – eriti *päiväpuoli*, mis osutub etimoloogiliselt keelendi *pehwa pohl* täpseks kooptiaks.

² „Hapax Legomenon [Pl. *hápax legómena*; griech. 'einmal Gesagtes' (...)]. Nur an einer Stelle belegter sprachlicher Ausdruck, dessen Bedeutung infolgedessen oft schwer bestimmbar ist.“, ehk '[mitm *hápax legómena*; kr 'ükskord öeldu' (...)]. Ainult ühe korra esinenud väljend, mille tähendus sellepärast tihti raskesti kindlaks määratav on' (Bußmann 1990: 302).

Seega tuleb pidada Gutsloffi väljendit *Paiwata pohl* täiesti loogiliseks, võimalikuks, reaalseks nimetuseks, mis võis kõlada ka 17. sajandi (lõuna)eesti murdekeeles. Gösekeni *pehwa pohl* näib aga olevat vorm, kust abessiivi sufiks on mingil põhjusel ära jäänud – niimoodi, ilma abessiivita tähendab see mitte põhja-, vaid hoopis lõunakaart. Meil on siin tegemist ilmselt vigase vormiga, nimelt trükiveaga. Nagu sellele Neetar oma artiklis on osutanud, sisaldab Gösekeni grammatika palju vigu. Selle põhjuseks on, et Göseken ei ole oma teose korrektuuri lugeda saanud, millest saame teada raamatu eessõnast. Seepärast ei tohi Gösekeni ühe sõnakuju ühekordset esinemist üldistada, vaid – nagu Neetargi ütleb – tuleb ka muu esinemus arvesse võtta (Neetar 1986: 192). Meie väljend aga ei paista Gösekenil rohkem esinevat.

Võib-olla, et käesoleva lekseemi on võtnud Göseken just Gutsloffi grammatika sõnastikuosast, sest nagu ta ise mainib, on ta oma teose koostamisel kasutanud Gutsloffi grammatikat. Kui see nii on, siis peaks meie lekseemi ainukeseks originaalallikaks pidama nimelt Gutsloffi keeleõpetust.

Kirjandus

- Ādamsons, E., E. Kagaine 2000.** Vainīžu izlōksnes vārdnīca N–Ž. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Atlas 2004** = Atlas Linguarum Fennicarum 1. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 800. – Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 118.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 2004, kaardi nr 82.1, 354, 358.
- Beóthy, Erzsébet 1967.** Die Bezeichnungen für Himmelsrichtungen in den finnisch-ugrischen Sprachen. (= Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series 84.) Bloomington: Indiana University – The Hague: Mouton & Co.
- Bußmann, Hadumod 1990.** Lexikon der Sprachwissenschaft. Kröners Taschenausgabe 452. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
- EWU** = Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen, Band I, A–Kop. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gutsloff, Johannes 1998 [1648].** Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlkinud ja väljaande koostanud Marju Lepajõe, toimetanud Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Göseken, Heinrich 1660.** Manuctio ad Linguam Oesthonicam / Anführung zur Öhstnischen Sprache / Reval 1660. – Värri Haarmann, A.-L. (Hrsg.).

- Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts II. (= Fenno-Ugrica 3). Hamburg: Helmut Buske Verlag, 1977.
- Helle, Anton Thor 1732.** Kurtzgefaßte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache. Halle: Stephan Orban.
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga–Leipzig: Hartknoch.
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und den dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: Steffenhagen.
- Neetar, Helmi 1986.** Zu nichtsynkopischen Nomina agentis in den estnischen Dialekten. – Советское финно-угроведение XXII: 3, 187–197.
- Neetar, Helmi 1991.** Ilmakaared rahvasuus. – Keel ja Kirjandus 11, 656–665.
- Neetar, Helmi 2000.** Ilmakaared keeleatlases: Atlas Linguarum Fennicarum (ALFE). – Studia ad geographiam linguarum Pertinentia. (= Eesti Keele Instituudi toimetised 6.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 87–98.
- Saareste, Andrus 1958.** Eesti keele mõisteline sõnaraamat I. Stockholm: Kirjastus Vaba Eesti.
- Tuomi, Tuomo 2005.** Kielikartta tutkimusvälineena. – Прибалтийско-финское языкознание: лингвогеографические исследования. Петрозаводск: ИЯЛИ Карельского научного центра РАН.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998.** Lexicon Esthónico Germanicum. Trükki toimetanud Ellen Kaldjärv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

**The word for 'North' used by
Heinrich Göseken and Johannes Gutsloff:
Paiwata põhl or *pehwa pohl*?**

SZILÁRD TÓTH

The word for 'North', *pehwa pohl*, in the grammar of Göseken (1660) seems to be semantically unmotivated, because typologically 'North' is expressed with the absence of the sun, not with the presence of it. The word has not been properly researched earlier and it has been mentioned e.g. in Saareste's dictionary. The correct expression seems to be *Paiwata põhl* in the grammar of Gutsloff (1648). Perhaps the word, borrowed by Göseken from Gutsloff, was falsely printed without the Abessive ending. The data from Estonian and Finnish dialects support the opinion that only Gutsloff's variant is correct.

Keywords: old literary Estonian, etymology, semantic motivation

Szilárd Tóth

udmurdi filologia teaduskond / факультет удмуртской филологии

Udmurdi Riiklik Ülikool / Удмуртский государственный университет

Universitetskaja 1 / Университетская, 1

RUS-426034 Iževsk/ Ижевск

stoth@ut.ee